

І. Тарасенко

ПРЕВЕНТИВНА АРХЕОЛОГІЯ ЯК СКЛАДОВА ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СИСТЕМИ (за матеріалами новобудовних експедицій 1950-х рр.)

У статті проаналізовано діяльність новобудовних експедицій Півдня України 1950-х рр. у контексті становлення пам'яткоохоронної справи в Україні. Крім того, розглядається значення новобудовних експедицій для становлення новобудовної археології в Україні.

Ключові слова: новобудовні експедиції ІА АН УРСР, меліоративне будівництво, 1950-ті рр., Південь України, охорона пам'яток, рятівні археологічні дослідження, розвідка.

Нерухома археологічна спадщина — одна з найменш захищених, яка постійно страждає через об'єктивні природні процеси, а також внаслідок дії антропогенних чинників. Створені на українських річках у другій половині ХХ ст. водосховища щорічно знищують давні пам'ятки (вони або опинилися під водою, або постійно розмиваються). Таким чином, археологічні пам'ятки гинуть назавжди, втрачаються повністю і для науки, і для суспільства. Культурно-історична інформація, закладена в них, зникає назавжди (Гитова, Івакін 2015, с. 324—325). Об'єкти археологічної спадщини є невідторним джерелом про зародження та розвиток цивілізації, як зазначено у Законі України «Про охорону культурної спадщини», і у цьому їх особливість. На сьогодні до усіх руйнівних для українських пам'яток чинників, так би мовити, мирного часу додалися інші, мабуть, найбільш непередбачувані і найбільш нищівні чинники часу воєнного, які ми наразі не можемо достеменно оцінити, не те що якось вплинути.

Однією із форм пам'яткоохоронної діяльності є рятівні археологічні розкопки, як би це парадоксально не звучало, адже внаслідок роз-

копок пам'ятка, по суті, знищується назавжди. Тим не менше, окремим видом рятівних розкопок є дослідження на новобудовах. Такі роботи, зокрема, проводились у 1950-х рр. на Півдні України та були пов'язані з масштабним меліоративним будівництвом у цьому районі. Перш ніж почати огляд діяльності експедицій зазначеного нами періоду, вважаємо за необхідне коротко розглянути діяльність новобудовних експедицій попередніх історичних періодів, адже саме тоді формувалося необхідне, зокрема, організаційне та законодавче підґрунтя для роботи новобудовних експедицій 1950-х рр.

Отже, дані про перші новобудовні дослідження на території України належать до кінця ХІХ ст. Дослідники, зокрема, згадують з цього приводу розкопки О. Л. Бертъе-Делагардом у 1891—1894 рр. античної Феодосії під час будівництва порту (Литвиненко 2012, с. 155). Ці та подібні дослідницькі роботи не могли спиратися на будь-які ґрунтовні правові норми, адже у Російській імперії не було ухвалено окремого закону, який би регулював охорону культурної спадщини. Археологи, що працювали на новобудовах, послуговувалися, найімовірніше, прийнятим у 1832 р. Будівельним статутом, згідно з яким заборонялося руйнувати залишки стародавніх фортець, пам'яток та інших давніх споруд (Мазур 2021, с. 129). Охорона пам'яток старовини не мала фінансової підтримки від держави, а забезпечувалася насамперед зусиллями громадських об'єднань і товариств; музеї, які, зокрема, організовували та проводили археологічні розкопки, виникали та існували лише завдяки підтримці окремих культурних об'єднань або меценатів (Акуленко 1991, с. 14). Тому часто-густо організатори археологічних розкопок були одночасно і їх спонсорами.

Поширена думка, що лише за радянських часів було створено перші нормативно-правові акти щодо пам'яткоохоронної діяльності в Україні, загалом слушна. Проте зазначимо, що підґрунтя для розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні було закладено раніше, протягом національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., урядами Центральної Ради, П. Скоропадського, Директорії. Зокрема, саме тоді пам'яткоохоронну справу було взято під контроль держави, яка створювала систему органів для проведення заходів з охорони пам'яток старовини. Також у державному бюджеті передбачалися кошти (хоч і незначні) для проведення заходів зі збереження та охорони пам'яток культури. Це свідчило про те, що влада розуміла важливість збереження та охорони української історичної спадщини. Так, у доповідній записці Ради Міністрів Української Держави 1918 р. говорилося, що збереження національних пам'яток старовини — це основа для підтвердження самобутності українського народу та його права на створення незалежної держави (Мазур 2021, с. 144).

Заданий у пам'яткоохоронній справі вектор загалом був збережений із приходом до влади в Україні більшовиків, хоча ідеологічне навантаження, звичайно, було вже іншим. Прикметно, що на самих початках нова влада залучала для консультацій діячів мистецтва і знаних фахівців-практиків, які працювали ще в дорадянський період та в установах УНР і Української держави, зокрема Ф. Л. Ернста, Г. Г. Павлуцького, М. Ф. Біляшівського, Д. М. Щербаківського, Д. І. Яворницького та ін. Завдяки цьому зберегла певна тяглість пам'яткоохоронної діяльності дореволюційного, революційного та післяреволюційного періоду (Мазур 2021, с. 153).

Крім того, 1920-ті рр. — це час проведення політики українізації, що також значною мірою сприяло піднесенню культурного розвитку; період навіть отримав назву «культурного відродження». В апогей «українізації», у 1924 р. було створено Всеукраїнський Археологічний Комітет при УАН (ВУАК), який був органом Укрнауки у справах охорони пам'яток природи, культури в межах УРСР. Крім того, Уряд УРСР затвердив 1926 р. «Положення про пам'ятники історії й природи», яке протягом майже 20 років було основним документом, що визначав засади пам'яткоохоронної діяльності на території УРСР (Законодавство... 1970).

На кінець 1920-ті—1930-ті рр. припадає початок індустріалізації УРСР — процес форсованого будівництва промислових об'єктів, задля прискорення темпів «соціалістичного будівництва». Влада СРСР у стислі терміни намагалася провести модернізацію економіки, електрифікацію тощо. Відомо, що це мало цілу низку негативних наслідків для різних сфер суспільного життя. Щоправда, саме «велике будівництво» дало поштовх до створення та

діяльності новобудовних експедицій в Україні. Так, в окремих районах УРСР такі експедиції здійснювали розкопки та нагляд за земельними роботами у місцях зведення промислових об'єктів. Першою масштабною і за обсягом робіт, і за отриманим матеріалом новобудовною експедицією вважається Дніпробудівська експедиція Наркомосу України 1927—1932 рр. (кер. Д. І. Яворницький), яка працювала у зоні спорудження Дніпрогесу. Про значення цих робіт найкраще висловився Д. І. Яворницький: «Вже зараз можна сказати, що 40 тис. знайдених експедицією експонатів змінюють первісну історію людства південно-східної Європи, тому весь науковий світ стежить за роботами експедиції» (Яворницький 1927—1932).

У 1930 р. на місці будівництва доменної печі (будівництво заводу Азовсталь) було відкрито і досліджено унікальний Маріупольський неолітичний могильник (розкопки Маріупольського краєзнавчого музею, кер. М. О. Макаренко). Маріупольський краєзнавчий музей отримав 595 од. знахідок, численні фото та фотонегативи поховань і речей (Михайлова 2023, с. 40). Наразі отриманий тоді безцінний матеріал втрачений для української науки через перебування музею у зоні окупації; про стан його колекції нічого не відомо.

Протягом 1930—1932 рр. у районі будівництва Богеської центральної електричної гідроелектростанції дослідження проводила експедиція БоГЕС. Поблизу сучасного с. Бузьке (Арбузівський р-н, Миколаївська обл.) планувалося спорудити греблю, що підняла б воду на висоту понад 60 м та затопила пороги р. Південний Буг аж до м. Первомайськ (Козубовський 1933, с. 17).

У 1920-х — 1930-х рр. дозвіл на проведення археологічних розкопок в УРСР надавав ВУАК, який діяв у підпорядкуванні Укрнауці Народного комісаріату освіти (НКО). Остання забезпечувала фінансову підтримку польових досліджень ВУАКу. Крім того, на місцях гроші могли виділяти обласні виконавчі комітети (ОВК), які мали у своєму складі відділи з охорони пам'яток. Так, у 1930 р. на розкопки експедиції БоГЕС Укрнаука НКО виділила 2500 крб, ще 2000 крб виділив Первомайський ОВК (Товкайло 2017, с. 64). А вже у 1931 р. для цієї ж експедиції із запланованих 5500 крб на ВУАК Укрнаука НКО виділила лише 900 крб, на експедиційну діяльність не виділила нічого. Про проблеми із фінансуванням та важкі умови праці, пов'язані з цим, згадують учасники Дніпрогесівської експедиції (зокрема В. А. Грінченко), пише М. О. Макаренко та ін. (дет. див.: листи В. А. Грінченка до С. С. Гамченка, НА ІА НАН України, ф. 3, оп. 1, спр. 144; Михайлова 2023, с. 29). На думку М. Т. Товкайла, це відбулося через «чистки», що проводились у Комітеті починаючи з 1930 р. (Товкайло 2017, с. 65). У 1934 р. ВУАК було реорганізовано зі значними насамперед людськими втратами

для української археології, і створено Інститут історії матеріальної культури (ІМК).

І. Ф. Ковальова, говорячи про значення Дніпрогесівської експедиції для подальших новобудовних досліджень, називала її основоположною в організації робіт на новобудовах (Ковальова 2012b, с. 197). Також дослідниця підкреслювала значення експедиції у визначенні напрямів пам'яткоохоронної політики держави, що сприяло створенню законодавчої бази для подальших робіт на новобудовах (Ковальова 2012a, с. 114). Сказане повною мірою стосується і інших новобудовних експедицій кінця 1920-х—1930-х рр.

Археологи новобудов 1920-х—1930-х рр. з викликами часу справилися, наскільки це було можливо в умовах критичної відсутності будь-яких ресурсів: і фінансових, і людських. Деякі з дослідників застосували отриманий новобудовний досвід в експедиціях 1950-х рр.: М. Я. Рудинський, О. Ф. Лагодівська, А. В. Добровольський, І. М. Самойловський та ін.

Переходячи безпосередньо до новобудовних експедицій Півдня України 1950-х рр. зазначимо, що це був час післявоєнної відбудови країни. Крім того, у планах влади було втілення нового масштабного будівельного проекту («велике будівництво комунізму»), пов'язаного зі зведенням об'єктів меліорації, судноплавства, гідроелектростанцій. Одночасно вносяться певні зміни у законодавство щодо охорони пам'яток. Так, у 1949 р. набула чинності Постанова Ради Міністрів УРСР від грудня 1948 р., згідно з якою археологічні дослідження у зонах новобудов стали обов'язковими, а фінансування за цей вид досліджень покладалося на будівельні організації. Головною науковою установою, відповідальною за археологічні дослідження на новобудовах УРСР, визнавався Інститут археології АН УРСР, на якого, зокрема, покладался обов'язок укладати угоди з будівельними організаціями. Визначення на законодавчому рівні основних джерел фінансування для рятувальних археологічних досліджень мало важливе значення.

Нагальною проблемою, що виникла майже одразу, став брак фахівців. Один із учасників Дніпробудівської експедиції та учасник новобудовних експедицій 1950-х рр. В. А. Добровольський зауважував щодо майбутніх досліджень: «...за сім років Дніпробуду ми дослідили 90 км зони затоплення, а тепер слід провести на 500 км, думаю, гостро стоїть питання кадрів. ...» (Протокол № 12). Науковий ресурс, який Інститут археології УРСР міг залучити до цих досліджень — це 39 наукових співробітників, згідно зі штатним розкладом станом на 1951 р. (три відділи: первісної археології, скіфо-античний, слов'янської археології). Було вирішено обов'язково запросити співробітників інших наукових установ (музеїв, інститутів тощо; Тарасенко 2018, с. 127).

До слова, українська археологія завжди відчувала брак фахівців. Зокрема, М. Я. Рудинський, аналізуючи діяльність ВУАКу за 1925 р., зазначав, що «облік археологічних сил УРСР, що на них покладається науково-дослідна робота у Республіці, дає тривожно малі цифри. ... Молодих дослідників, що пройшли відповідну школу, немає. Спеціальних ВУЗів ... не утворено» (Рудинський 1926, с. 6). Музеї, де завжди проводилась активна наукова робота та зосереджувались молоді сили, втратили ці свої позиції. Брак коштів та скерування діяльності музеїв лише у бік популяризації, по суті, знищили цю важливу ланку у вихованні наукової молоді.

Водночас кількість фахових археологів зменшилась і внаслідок тривалого та цілеспрямованого нищення української інтелігенції протягом попереднього періоду — становлення радянської влади (особливо наприкінці 1920-х—1930-ті рр.). Так, М. О. Міллер (учасник Дніпробудівської експедиції) наводив дані про 50 фахових українських археологів, працівників музеїв, інспекторів охорони пам'яток, з яких 14 було розстріляно, 22 заарештовано і заслано, 14 знято з посади, дев'ять археологів виїхали за кордон під час Другої світової війни. Після війни до археологічної праці в Україні повернулося лише кілька довоєнних археологів. Фактично, це було знищення української археології (Міллер 1962, с. 124).

Надію на покращення цієї ситуації давала завбачливо створена у 1944 р. Л. М. Славіним єдина в Україні кафедра археології при історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Серед випускників кафедри, які працювали на новобудовах 1950-х рр., були: О. Г. Шапошникова, Г. Т. Ковпаненко, А. Т. Сміленко, М. Ю. Брайчевський, В. І. Канівець та ін. Крім того, на новобудовах працювали випускники історичного факультету Київського університету: Є. В. Махно, А. І. Фурманська, Ф. М. Штігельман та ін., які вже були досвідченими польовиками, успішно керували експедиціями. Викладачі кафедри — Л. М. Славін, А. В. Добровольський, В. А. Богусевич — були також співробітниками Інституту археології та керівниками новобудовних експедицій. Таким чином для молодих науковців було створено гарні умови для ґрунтовної археологічної практики.

Отож, 1950 р. Інститут археології розпочав низку заходів задля організації проведення досліджень на новобудовах Півдня України. Зокрема, меліоративне будівництво тоді планувалося проводити на землях Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської областей.

Окреслена територія була більшою мірою малодослідженою, тому на першому етапі слід було провести широкі розвідувальні роботи. Так, протягом 1950 р. було здійснено докладну

розвідку на обох берегах майбутнього Каховського водосховища (О. В. Бодянский, І. І. Артеменко). Відзначено його специфіку: вздовж узбережжя переважали поселенські пам'ятки та ґрунтові могильники, а на незначній відстані від них, у степу — кургани та курганні групи. Дослідники виявили близько 50 археологічних місцезнаходжень; відкрили до 20 пунктів доби пізньої бронзи (переважно поселення), понад 20 нових пам'яток скіфського часу, переважно це селища та поселення IV ст. до н. е.; крім того, два нових пізньоскіфських городища: Капулівське та Горностаївське. В інших регіонах розвідки проводили: М. Я. Рудинський, М. Л. Макаревич, Д. Т. Березовець, Ф. Б. Копилов вздовж русла річок Конки та Молочної; Л. М. Славін та співробітники Ольвійського заповідника АН УРСР — у пониззі р. Інгулець. За період з кінця 1950 — початок 1951 рр. було складено список пам'яток, який налічував до 2 тис. курганів та курганних груп, понад 60 поселенських структур (виявлено нові пункти та оглянуто вже відомі) (Тарасенко 2017а, с. 160—161).

У районі будівництва Каховського водосховища діяло п'ять експедицій: Бериславсько-Каховська, Гаврилівська, Нікопольська, Нікопольсько-Гаврилівська, Горностаївська, які працювали у 13 населених пунктах Херсонської та Дніпропетровської обл. У Приазов'ї, де планувалося побудувати Південно-Український канал, Молочанське водосховище та мережу зрошувальних систем дослідження проводили дві експедиції: Мелітопольсько-Терпіннівська та Молочанська (Запорізька обл.). Третім пунктом став район Нижнього Інгульця, де збиралися зводити два Інгулецькі магістральні канали, там працювала Снігурівська експедиція (Миколаївська обл.).

Оглядаючи пам'ятки, які потрапили до плану будови та підлягали негайним рятівним розкопкам, дослідники звертали увагу на стан їх збереженості. Переважна більшість пам'яток інтенсивно розмивалася весняними паводками (Гаврилівське та Любимівське городище, Осокорівський ґрунтовий могильник, Каїрський могильник та поселення та ін.); була поруйнована бліндажами та окопами II Світової війни (поселення пізньої бронзи у с. Зміївка, Любимівське городище, Осокорівський ґрунтовий могильник, поселення у с. Дудчани, переважна більшість курганів та ін.), так само більшість городищ, поселень, курганів з кам'яними кріпідями потерпали від вибірки каміння місцевими жителями (поселення пізньої бронзи у с. Зміївка, переважна більшість пізньоскіфських городищ, зокрема, Любимівське та Гаврилівське, Кам'яна Могила та ін.). Так, Любимівське пізньоскіфське городище, яке постраждало від природних та антропогенних чинників, у центральній частині було повністю знищене, а збережені ділянки містилися переважно змішаний

культурний шар, який був непридатним для розкопок. Деякі пам'ятки було зайнято сучасною забудовою, що унеможливило їх дослідження (частина Бериславського поселення черняхівської культури); Бериславський могильник черняхівської культури був поруйнований оранкою.

Серед пам'яток, які дослідила Бериславсько-Каховська експедиція (кер. В. А. Мізін, Є. В. Махно, 1951—1953 рр.), зокрема, Бериславське поселення (поблизу м. Берислав, Херсонська обл.) та тілопальний могильник черняхівської культури. Відкрито і досліджено поселення сабатинівської та білозерської культури біля с. Зміївка. Поруч із поселенням синхронний могильник. Крім того, на поселенні було виявлено матеріал часів Київської Русі, а нижче пізньобронзового шару було виявлено кілька поховань доби неоліту. Огляд пізньоскіфського Любимівського городища дав невтішні результати для стаціонарних робіт, однак проведена поруч розвідка зафіксувала понад 30 курганів, серед яких курган Високий (10 м заввишки).

У верхів'ї майбутнього Каховського моря протягом 1951 р. працювала Нікопольська експедиція (кер. Є. В. Махно). Досліджувалися ділянки у населених пунктах, які підлягали затопленню (с. Усть-Кам'янка, хут. Хмельницький, Переверзькі хутори, с. Капулівка). Біля с. Усть-Кам'янка дослідили кургани доби бронзи, двошарове поселення пізньої бронзи та ранньоскіфського часу, сарматський курганний могильник (було розкопано 20 курганів (31 поховання) із виявлених 63 насипів). Досліджений курган доби бронзи входив до курганної групи, що складалася із дев'яти невисоких та пошкоджених насипів. Важливе значення мали роботи експедиції з польового вивчення запорозьких січей.

Горностаївська експедиція (кер. Д. Т. Березовець, В. І. Довженок, А. В. Добровольський, 1951—1954 рр.) проводила роботи у населених пунктах: Кут, Нижній Рогачик, Каїри, Ушкалка, Бабіне та ін. Курганний могильник біля с. Кут (Дніпропетровська обл.) мав значні розміри та розміщувався на низькому мисі, оточеному Базавлуцькими плавнями. Після наповнення чаші Каховського водосховища більша його частина була залита водою, лише центральна височіла острівцем, який кожного року все більше розмивався (Березовець 1960, с. 39).

Води Каховського водосховища знищили дніпровські плавні, багаті не лише природними ресурсами, але й археологічними пам'ятками. У 1953 р. експедиція проводила розкопки на території Кінських плавнів, де було досліджено татарське городище в уроч. Великі Кучугури XIV—XVI ст. (Довженок 1961, с. 193). Після заповнення водосховища водою, це урочище залишилось у вигляді острівців, де археологи

та краєзнавці час від часу проводили розвідки, збираючи підйомний матеріал; кілька разів експедицію сюди організував Запорізький краєзнавчий музей (Шаповалов, Борисов 1978; Попандопуло, Тихомолова 1983; Єльніков 2013).

На Каїрському могильнику, що розміщувався на краю тераси, виявлено 89 поховань X—XII ст. н. е. (Махно 1961, с. 131, 146). На переконання Є. В. Махно, Каїрський могильник свідчив про те, що на початку II тис. слов'яни заселяли територію Нижнього Дніпра. Нижче могильника було виявлено матеріал поселення перших ст. н. е. (Махно 1961, с. 147).

Під час досліджень на поселенні Бабине III було відкрито рештки жител та кераміку з «багатофаліковим орнаментом», відому дослідникам з кінця XIX ст., проте тільки у 1950-х рр. подібні пункти почали досліджувати стаціонарно. Подальше вивчення подібних пам'яток призвело до виділення бабинської культури доби середньої бронзи. Ще одну важливу пам'ятку було досліджено біля с. Ушкалка (1954 р.) — двошарове поселення доби пізньої бронзи. Обидві пам'ятки мали значення для уточнення давно усталеної періодизації доби бронзи в Україні. Крім того, було відкрито два поселення ранньоскіфського часу поблизу сіл Нижній Рогачик та Бабине (Бабине IV).

Нікопольсько-Гаврилівська експедиція (керівники А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодська, 1951—1955 рр.) проводила дослідження у таких основних населених пунктах: Золота Балка, Дудчани, Осокорівка, Гаврилівка, Михайлівка та ін. Зокрема, досліджувала чотири пам'ятки національного значення: Золотобалківське городище і ґрунтовий могильник, Гаврилівське городище, Михайлівське поселення.

Пізньюскіфське городище та ґрунтовий могильник Золота Балка були єдиними комплексно дослідженими та опублікованими з-поміж усіх відомих пам'яток цього часу на Нижньому Дніпрі (Вязмітина 1962; Вязмітина 1972). Хоч воно відоме з кінця XIX ст., проте найбільш докладно його було досліджено саме у 1950-х рр. У першій публікації городища, яку здійснив В. І. Гошкевич, згадувалося, що його територія була зайнята садибами селян, що унеможливило здійснення будь-яких досліджень, і навіть плану городища зроблено не було (Гошкевич 1913, с. 141—142). Це знову ж таки свідчить про важливість робіт, проведених Нікопольсько-Гаврилівською експедицією на Золотій Балці, перед заповненням штучного моря. Розвідка експедиції виявила поруч із поселенням одночасний могильник. Золотобалківське городище виникло на місці неолітичної стоянки, поселення та двох могильників доби бронзи.

У 1951 р. досліджувався різночасовий ґрунтовий могильник біля с. Осокорівка, розміщений на краю берега р. Базавлук. Пам'ятка на момент розкопок дуже погано збереглася.

В. Д. Рибалова писала про великі розміри могильника, проте було досліджено тільки невелику його частину. Розкопано було поховання доби енеоліту, ранньобронзового та пізньюскіфського часу, один курган і ранньослов'янське поселення. Крім того, розвідкою у цьому населеному пункті (В. Ф. Пешанов, І. М. Самойловський) було виявлено поселення черняхівської культури та могильник.

Протягом 1951 р. було проведено попередні дослідження на великому пізньюскіфському городищі біля с. Гаврилівка (площа 20 га). Городище мало центральну частину — акрополь та було оточене подвійною лінією оборони. На початок 1950-х рр. значну частину пам'ятки було зруйновано. За допомогою шурфування встановлено її стратиграфію та планування. Розвідка з пошуку синхронного могильника не мала результатів.

Дудчанське поселення розміщувалося вздовж берега р. Підпільної. У 1954 р. дослідження зафіксували два культурні горизонти: доби пізньої бронзи (рушений) та перших століть н. е. Протягом 1953—1955 рр. проводилися дослідницькі роботи на Михайлівському поселенні. Досі у Нижньому Подніпров'ї не було виявлено поселень ранньої та середньої бронзи. Цей період вивчався винятково за матеріалами курганів. Судячи з архітектурних залишків, Михайлівське поселення було центром великого родоплемінного скотарського колективу.

Біля с. Грушівка на місці кар'єра було досліджено 13 курганів. Роботи проводилися в екстрених умовах. Як зазначав Д. Т. Березовець, через терміновість роботи під час розкопок довелося застосувати механізми. Деякі поховання доводилося буквально вихоплювати із-під машин. Всього розкопано 13 курганів на плато, майже всі вони були розорані та містилися поруйновані поховання. Біля с. Первомайська Херсонської обл., на території, що підлягала затопленню, було зафіксовано до 30 курганних насипів. Експедиції вдалося дослідити сім курганів.

Загалом же за п'ять років роботи новобудовних експедицій Інституту археології у зоні будівництва Каховського водосховища було досліджено значну територію. Зокрема, розкопано 38 поселенських пам'яток (понад 2,5 га дослідженої площі), сім ґрунтових могильників та 90 курганів з понад 600 похованнями різного часу. Серед поселенських пам'яток — 35 поселень (одне неолітичне, три доби бронзи, п'ять пізньюскіфських, вісім білозерської і два бабинської культур, шість черняхівської культури, сім скіфського часу і два пізньюскіфського, одне киеворуське); три городища (два пізньюскіфського часу та одне середньовічне татарське). Завдяки цим дослідженням значно поповнилася джерельна база для вивчення давнього минулого регіону, а деякі відкриття

навіть суттєво змінили знання дослідників про окремі історичні періоди. Крім того, значно поповнився антропологічний матеріал різночасовими похованнями, який і досі фігурує у розробках антропологів. Так, роботи проводилися на дев'яти ґрунтових могильниках (один неолітичний, один енеолітичний, один бронзової та два пізньобронзової доби, два черняхівської культури, один пізньоскіфський, один слов'янський, один киеворуський). У зв'язку з цим та завдяки розкопкам значної кількості курганів було відкрито 340 поховань доби бронзи, 85 скіфських поховань і 18 пізньоскіфських; досить значна кількість сарматських — 43. Вивчення останніх, наприклад, дало поштовх до створення вітчизняної школи сарматології.

Врятувати усі археологічні об'єкти, що потрапляли до зони затоплення, не вдалося. З виявлених розвідкою 1950—1951 рр. пам'яток, не дослідженими залишилися кілька городищ пізньоскіфського часу: Саблуківське, Червономаяцьке, Козацьке (знищене кар'єром); комплекс різночасових пам'яток біля с. Капулівка втрачений для науки (Тарасенко 2017а, с. 160—161).

Каховське море було наповнене водою у 1956 р. Специфіка таких споруд, як водосховище, передбачає значно більші розмиви берегової лінії (берегообвалення, підтоплення), ніж коли це відбувається щорічно, внаслідок весняних паводків. Зроблені щодо цих процесів попередні прогнози вчених виявилися дуже скромними, у порівнянні з реальними масштабами нищення берегової лінії водами штучного моря. Згідно із підрахунками для Куйбишевського водосховища, води штучних морів можуть розмивати береги щонайменше 15—20 тис. років (Горло 2007, с. 241). Особливо страждають від цього археологічні пам'ятки.

У 1957 р. Інститут археології АН УРСР організував розвідку вздовж берегів Каховського моря, щоб оглянути стан досліджених раніше пам'яток та тих, що не були залучені до розкопок. Дослідники констатували, що води Дніпра на усій обстеженій ділянці покрили чи зруйнували низькі надзаплавні тераси, де зазвичай розміщувалися більшість зареєстрованих раніше поселень і могильників. У середньому берег був розмитий на 25—30 м углиб тераси, а обриви його досягали 3—7—10 м.

За цими дослідженнями, під водою опинилися, зокрема, два поселення пізньої бронзи у с. Каїри, могильник пізньої бронзи у с. Любимівка, майже повністю зруйновані недосліджені площі Ушкальського та Бабинського поселень тощо. Згідно зі свідченнями місцевих жителів, Любимівський могильник мав багато поховань із горщиками і обвалився у воду у 1955—1956 рр. Місцями смуга розмиву, за словами археологів, була практично засипана фрагментами кераміки давніх епох, а в обвалах берега часто (особливо на ділянці Каховка—

Любимівка) виднілися поховальні ями, кам'яні закладки, кістки людей (Телегин, Шмаглий, Шарафутдинова 1957, с. 1—2). На Любимівському городищі в обриві берега чітко простежувалися: культурний шар городища, великих розмірів зольник, два перетини вала. Серед пам'яток, які потребували негайних рятувних розкопок, дослідники називали, зокрема, палеолітичну стоянку та неолітичний могильник у с. Каїри, які для цих територій були першими і поки єдиними пам'ятками тієї доби. З іншого боку, Горностаївське городище практично не розмивалося водою завдяки твердості підстилаючих порід (вапняк), на яких воно розміщене. На сам кінець, автори звіту зазначали, що облік пам'яток, які руйнуються, на Каховському водосховищі ведеться дуже слабо, а збиток, що наноситься внаслідок цього археологічній науці, величезний. Його не можна нічим виправдати і тим більше поповнити (Телегин, Шмаглий, Шарафутдинова 1957, с. 15—16).

Значний внесок в охорону пам'яток Херсонщини зробив М. П. Оленковський, який, зокрема, моніторив стан пам'яток Каховського водосховища. Так, за його даними, від пізньоскіфського городища та могильника Золота Балка збереглася лише 1/20 частина, решта зруйнована стихією. Збереглося не більше 10 % Михайлівського поселення доби енеоліту—бронзи (Оленковський 2006).

Схожа доля спіткала і пам'ятки археології, розміщені вздовж усього Дніпровського гідрокаскаду, де щороку від розмивання та берегообвалень гине 10—20 могильників та поселень. Також ці об'єкти страждають від ерозійних процесів: щороку знищується 2—3 м «спокійної» берегової лінії (Гаврилюк, Михальчишин 2008, с. 83).

Матеріали з розкопок 1950-х рр. у зоні спорудження Каховського водосховища на сьогодні отримали особливе значення, зважаючи на підрив греблі Каховського водосховища у 2023 р. У результаті сходження води, відкрилися значні території, а з ними і пам'ятки археології, затоплені понад 70 років тому.

На початку 1950-х рр. Інститут археології АН УРСР проводив дослідження на новобудовах й інших регіонів. Так, Снігурівсько-Інгулецька експедиція (1951—1952 рр. кер. Л. М. Славін) працювала у Миколаївській обл., де планувалося будівництво двох магістральних каналів: Верхньоінгулецького (с. Афанасіївка на Інгульці — с. Широка Балка на Бузі) та Нижньоінгулецького (с. Дар'ївка на Інгульці — с. Святоїроїцьке на Бузі), а також двох насосних станцій та цілої низки інших гідротехнічних споруд. Попередня розвідка вздовж трас магістральних каналів показала наявність кількох десятків поселень та близько сотні курганів. Стационарні роботи експедиція проводила у селах Снігурівка, Павлівка, Афанасіївка, Широка Балка, Дар'ївка та ін.

Розкопки Афанасіївського поселення перших століть н. е. проводилися в районі будівництва насосної станції. Новокондаковське поселення перших століть н. е. розміщувалося на людній дорозі біля кам'яних кар'єрів і також потребувало рятівних розкопок. Розкопки Снігурівського поселення перших століть н. е., розміщеного в зоні майбутнього парку культури і відпочинку на грейдерній дорозі і біля порома, розпочав у 1923—1926 рр. А. В. Добровольський. Снігурівська експедиція продовжила ці роботи, оскільки поселенню загрозувало руйнування. В районі Снігурівської лікарні, яка забудовувалася новими корпусами, проводилися дослідження на могильнику доби бронзи. Поблизу с. Снігурівка, на трасі каналу, було розкопано три кургани та поселення доби бронзи.

Загалом експедиція дослідила два поселення катакомбної та два сабатинівської культури, один катакомбний безкурганний могильник, два курганні могильники переважно із похованнями ямного та катакомбного часу, три поселення та підкурганні поховання скіфського часу, чотири поселення черняхівської культури.

Крім того, співробітники експедиції здійснювали археологічний нагляд на місцях проведення земляних робіт; проводили просвітницьку та популяризаторську роботу серед місцевого населення. До таких, зокрема, належать лекції, екскурсії, статті у місцевій пресі тощо. Так, наприклад, у 1951 р. розкопки експедиції відвідало близько 1500 екскурсантів (Черкаська 2017, с. 93). Подібну роботу проводили співробітники і інших новобудовних експедицій ІА АН УРСР, адже такі заходи є важливою складовою пам'яткоохоронної діяльності.

У науковому доробку Л. М. Славина окреме місце займають його розробки, присвячені охороні пам'яток. Так, вчений як директор ІА АН УРСР був членом Комітету з охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР та брав участь у розробці Додатку до вже згаданого вище «Положення про охорону пам'яток культури» 1948 р. Значення пам'яткоохоронної справи для вченого демонструють його слова: *«Однією з важливих ділянок культурного будівництва в нашій країні є охорона і збереження пам'яток культури — історії, археології, культури та мистецтва ... пам'ятки культури ... становлять національну гордість кожного народу, підносять ще вище його гордість і славу»* (Черкаська 2017, с. 85), — що на нашу думку, перегукується з цитатою, яка свого часу була висловлена урядом П. Скоропадського та озвучена нами вище. Головна ідея обох цитат полягає у тому, що національна ідентичність може бути усвідомлена людиною, зокрема, і через пам'ятки культури, які потрібно популяризувати та оберігати.

У Запорізькій обл. планувалося будівництво двох водосховищ на рр. Молочна та Конка. Від-

повідно до плану будівництва, Кам'яна Могила та відкриті поруч із нею чотири неолітичні стоянки і дві стоянки доби бронзи, численні кургани потрапляли в тіло Молочанської греблі і водосховища та підлягали знесенню. У разі втілення проекту на місці кількох населених пунктів та маси археологічних пам'яток мало б утворитися море значної глибини. Заповненню дна моря, яке планувалось провести у 1954 р., повинні були передувати роботи з очищення його чаші. Для проведення рятівних розкопок у цій зоні Інститут археології АН УРСР створив Мелітопольсько-Терпіннівську та Молочанську новобудовні експедиції.

Молочанська експедиція проводила розкопки курганів у долині р. Молочна (1951—1952 рр., кер. О. І. Тереножкін; детальніше про діяльність експедиції див.: Тарасенко 2023). Як зазначав її керівник, курганів у зоні затоплення насправді виявилось значно більше, ніж зафіксувала розвідка (Тереножкін 1952, с. 15). Загалом за обидва польові сезони у зоні майбутнього затоплення було досліджено 83 кургани із майже 370 похованнями. Склад відкритих поховань — типовий для степової смуги Півдня України. Серед них відзначимо досить репрезентативну групу енеолітичних (14 од.), бабинських (19 од.), сарматських (54 од.) поховань. Незначну, але яскраву групу кіммерійських (4 од.) та білозерських (1 од.) поховань, останнє, зокрема, довгий час хибно вважалося єдиним найбільш східним похованням білозерської культури (Отрощенко 2001, с. 186—187).

Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція (1951—1953 рр., кер. М. Я. Рудинський) проводила рятівні роботи на пам'ятці природи та археології Кам'яна Могила (детальніше див.: Тарасенко 2017b). У 1953 р., коли після смерті генсека відбулися зміни у плані забудови цих територій, у М. Я. Рудинського з'явилася можливість ставити питання про створення на Кам'яній Могилі заповідника. З цього приводу він, зокрема, зазначав: *«Треба визнати, що ми допустилися великої помилки не оголосивши Кам'яну Могилу та прилеглі території територією заповідною, а це б унеможливило проектування Молочанської плотини через пам'ятку»* (Рудинський 1952, арк. 1). Нагадаємо, що подібний заповідник з 1924 р. вже існував в Ольвії¹. Територію цієї пам'ятки було визнано «народним добром УРСР», а наданий статус мав захищати пам'ятку від незаконних розкопок, винні каралися за кримінальним кодексом (Мазур 2021, с. 158).

Тільки у 1954 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила рішення про відведення АН УРСР землі під заповідник «Кам'яна Могила». Відводила-

1. Слід зазначити, що ідея створення державних та національних заповідників, яку приписують радянському періоду, була запропонована на вищому владному рівні ще в 1918 р. (Мазур 2021, с. 146).

ся ділянка розміром 15 га на землях колгоспу ім. Сталіна Мелітопольського р-ну Запорізької обл. у с. Терпіння (Розпорядження...).

Новий статус пам'ятки мав захистити її від різного роду втручань, які її руйнували: вибирання каміння, піску, псування стін гrotів написами тощо. Проте М. Я. Рудинський зазначав, що пам'ятка і у статусі заповідника, продовжувала притягати до себе відвідувачів різного рівня культурності. Зокрема, нові записи псували і нищили давні рисунки; вибирання піску і биття каміння негативно впливало на її стан, що мало наслідком сповзання кам'яних плит вздовж схилів горба, що в подальшому могло спричинити руйнування гrotів Кам'яної Могили. Так, у 1956 р. огляд «гrotу мамонта» показав, що у північно-західній частині перекриття з'явилася тріщина. Сліди пошкодження було також виявлено під час роботи у першому північному гrotі. Ця частина пам'ятки через нерозважливість відвідувачів (ними була розмальована практично уся стеля) була фактично втрачена для науки (Рудинський 1956).

Незважаючи на усі кричущі випадки нищення пам'яток культури у радянські часи, однак у частині запровадження фінансування охорони та збереження об'єктів культурної спадщини, їх реставрації тощо за кошти державного бюджету, створення історико-культурних заповідників, масового залучення до охорони культурної спадщини громадськості, українське радянське законодавство було кроком вперед у порівнянні з дореволюційним періодом і, навіть, пам'яткоохоронною політикою Української Народної Республіки та Української Держави (Мазур 2021, с. 171).

З огляду на те, що ми живемо зараз у часи війни, даних про стан розглянутих у статті пам'яток у нас немає, адже ця територія наразі або закрита для роботи археологів, або перебуває в окупації. На сьогодні в Україні фактично немає безпечної зони для об'єктів культурної спадщини. Під ворожим вогнем окупантів опиняються територіальні громади Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської, Запорізької обл., де розташовуються розглянуті у статті археологічні пам'ятки. Безперервним атакам піддаються пам'ятки археології: давні поселення та могильники у м. Берислав, с. Осокорівка, с. Зміївка, с. Михайлівка, городища у с. Гаврилівка, с. Золота Балка та багато ін., а також ті, які не увійшли до цього дослідження.

З лютого 2022 р. під російською окупацією перебуває Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила». Протягом 2023 р. експонати, вивезені із музею Заповідника, виставлялися у Севастополі у заповіднику «Херсонес Таврійський». Це експонати з основного та допоміжного фондів музею Кам'яної Могили, загалом понад 1000 од. (Господаренко 2023). Найгірше те, що вивезені артефакти, досі ніхто не повернув, і це наразі ще один втрачений елемент української прадавньої історії.

ЛІТЕРАТУРА

- Акуленко, В. І. 1991. *Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990)*. Київ: Вища школа.
- Березовець, Д. Т. 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 39-87.
- Вязьмитина, М. І. 1962. *Золота Балка. Поселення сарматського часу на нижньому Дніпрі*. Київ: Наукова думка.
- Вязьмитина, М. І. 1972. *Золотобалкинський могильник*. Київ: Наукова думка.
- Гаврилюк, Н. О., Михальчшин, І. Р. 2008. Деякі проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні (охорона курганів). *Археологія*, 1, с. 82-88.
- Горло, Н. В. 2007. Екологічні наслідки гідробудівництва на Дніпрі (50—70-ті рр. XX ст.): історія і сучасний стан проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 1 (21), с. 240-247.
- Господаренко, О. 2023. *Привласнення культурної спадщини України: як росіяни перетворили Кам'яну Могилу на військовий трофей*. Новинарна, 15.12.2023. Режим доступу: <https://novynarna.com/2023/12/15/kamyana-mogyla/> [Дата звернення 10.11.2024].
- Гошкевич, В. І. 1913. *Древние городища по берегам низового Днепра*. Известия археологической комиссии, 47. Санкт-Петербург.
- Сльников, М. В. 2013. Резиденція Беклярбека Мамаєва і місто Орду (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XXXVI, с. 28-32.
- Законодавство... 1970. *Законодавство про пам'ятники історії та культури*. Збірник нормативних актів. Київ: Політвидав України.
- Ковальова, І. Ф. 2012а. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927—1932 рр. *Археологія і давня історія України*, 9, с. 113-115.
- Ковалева, І. Ф. 2012б. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепровгесовской ново-строечной экспедиции. *Музейный вестник*, 12, с. 196-207.
- Козубовський Ф. А. 1933. *Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930—1932 рр.: Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентрالی*. Київ: УАН.
- Литвиненко, Р. О. 2012. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України*, 9, с. 155-159.
- Міллер, М. 1962. Доля українських археологів під советами. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, CLXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою, с. 112-126.
- Михайлова, 2023. Знищений двічі. Маріупольський неолітичний могильник — непоправна втрата європейської археології. *Світгляд*, 4 (102), с. 28-41.
- Оленковський, М. П. 2006. *Археологічні пам'ятки Нововоронцовського району Херсонської області*. Археологічна карта. Херсон.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.
- Попандопуло, З. Х., Тихомолова, І. Р. 1983. Исследования Запорожского краеведческого музея. *Археологические открытия 1981 года*, с. 308-309.

Протокол № 12. Протоколи засідань Ученого совета за 1950 год. НА ІА НАН України, адмін. архів, ф. 1950/33, кн. 1.

Розпорядження... *Розпорядження Ради Міністрів УРСР № 676-р від 07.07.1954 р.* НА ІА НАН України, ф. 30, № 75/2, арк. 32.

Рудинський, М. Я. 1926. Коротке звітання за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925. *Коротке звітання Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні досліді року 1925 (з каталогом звітливої виставки)*. Київ, с. 3-11.

Рудинський, М. Я. 1952. *До питання про заповідник*. НА ІА НАН України, ф. 30, № 76/2, арк. 1-3.

Рудинський, М. Я. 1956. *Щодо роботи Мелітопольсько-Терпінівської експедиції*. НА ІА НАН України, ф. 30, № 76/2, арк. 12-16.

Тарасенко, І. Г. 2017а. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України. В: *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 159-162.

Тарасенко, І. Г. 2017б. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. *Археологія*, 4, с. 130-144.

Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.

Тарасенко, І. Г. 2023. До історії археологічного вивчення долини р. Молочна у 1950-ті рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 44-66.

Телегин, Д. Я., Шмаглий, Н. М., Шарафутдінова, І. Н. 1957. *Отчет об обследовании археологических памятников в зоне размыва Каховского водохранилища в августе 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/10а.

Тереножин, А. И. 1952. Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 15-20.

Титова, О. М., Івакін, Г. Ю. 2015. Археологічна спадщина України: проблеми визначення та поцінування. В: Кот, С. І. (ред.). *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ: Інститут історії України, с. 324-360.

Товкайло, М. Т. 2017. Слідами Бозької археологічної експедиції 1930-1932 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (25), с. 56-70.

Черкаська, Д. В. 2017. *Наукова та педагогічна діяльність археолога Л. М. Славина*. Дисертація канд. іст. наук. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ.

Шаповалов, Г. И., Борисов, В. Е. 1978. Работы на средневековом городище Большие Кучугуры. *Археологические открытия 1977 года*, с. 398-399.

Яворницький, Д. Я. 1927—1932. *Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927—1932 рр.* (звіти Д. І. Яворницького). Режим доступу: <http://hamchenko.archive.iananu.com/category/administrativni-odnyuzci/dniprogesivska-arheologichna-ekspedycziya/> [Дата звернення 16.09.2024].

REFERENCES

Akulenko, V. I. 1991. *Okhorona pam'iatok kultury v Ukraini (1917—1990)*. Kyiv: Vyshcha shkola.

Berezovets, D. T. 1960. Rozkopky kurhannoho mohylnya epokhy bronzy ta skifskoho chasu v s. Kut. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 9, s. 39-87.

Viazmityna, M. I. 1962. *Zolota Balka. Poselennia sarmatskohochasu na Nyzhnomu Dnipro*. Kyiv: Naukova dumka.

Viazmitina, M. I. 1972. *Zolotobalkinskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Havryliuk, N. O., Mykhalchysyn, I. R. 2008. Deiaki problemy pam'iatkookhoronnoi spravy v Ukraini (okhorona kurhaniv). *Arkheolohiia*, 1, s. 82-88.

Horlo, N. V. 2007. Ekolohichni naslidky hidrobudivnytstva na Dnipro (50—70-ti rr. XX st.): istoriia i suchasnyi stan problemy. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 1 (21), s. 240-247.

Hospodarenko, O. 2023. Pryvlasnennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: yak rosiiany peretvorly Kam'ianu Mohyly na viiskovy trofei. *Novynarnia*, 15.12.2023. Rezhym dostupu: <https://novynarnia.com/2023/12/15/kamyana-mogylya/> [Data zvernennia 10.11.2024].

Goshkevich, V. I. 1913. *Drevnie gorodishcha po beregam nizovogo Dnepra*. Izvestiia arkheologicheskoi komissii, 47. Sankt-Peterburg.

Elnikov, M. V. 2013. Rezidentsiia Bekliarbeka Mamaia i misto Ordu (do 60-richchia doslidzhennia Kuchugurskogo gorodishcha). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, XXXVI, s. 28-32.

Zakonodavstvo... 1970. *Zakonodavstvo pro pam'iatnyky istorii ta kultury*. Zbirnyk normatyvnykh aktiv. Kyiv: Polityvdav Ukrainy.

Kovalova, I. F. 2012a. Dniprohesivska arkheolohichna ekspedytsiia 1927—1932 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 9, s. 113-115.

Kovaleva, I. F. 2012b. 80 let: zabvenie i blagodarnaia pamiat. K iubileiu Dneprogesovskoi novostroechnoi ekspeditsii. *Muzeinii visnyk*, 12, s. 196-207.

Kozubovskiy F. A. 1933. *Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii BOHESu 1930—1932 rr.: Pidsumky arkheolohichnykh rozvidkovykh robot v raioni maibutnoho pidtoplennia Bozkoii hidroelektrotsentrali*. Kyiv: UAN.

Lytvynenko, R. O. 2012. Novobudovna arkheolohiia v Donbasi: etapy, doslidnyky, dosiahnennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 9, s. 155-159.

Miller, M. 1962. Dolia ukrainskykh arkheolohiv pod sovietamy. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka, CLXXIII*: Zbirnyk na poshanu ukrainskykh uchenykh znyshchennykh bolshevitskoiu Moskvou, s. 112-126.

Mykhailova, 2023. Znyshchenyi dvichi. Mariupolskyi neolitychnyi mohylnyk — neppravna vtrata yevropeiskoi arkheolohii. *Svitohliad*, 4 (102), s. 28-41.

Olenkovskiy, M. P. 2006. *Arkheolohichni pam'iatky Novovorontsovskoho raionu Khersonskoi oblasti*. *Arkheolohichna karta*. Kherson.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Evropy (kulturno-stratyfichni zistavleniia)*. Kyiv: IA NAN Ukrayiny.

Popandopulo, Z. Kh., Tikhomolova, I. R. 1983. Issledovaniia Zaporozhskogo kraevedcheskogo muzeia. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*, s. 308-309.

Протокол N 12. Протоколы засідань Ученого совета за 1950 год. НА ІА НАН України, адмін. архів, ф. 1950/33, кн. 1.

Розпорядження... *Розпорядження Ради Міністрів УРСР № 676-р від 07.07.1954 р.* НА ІА НАН України, ф. 30, № 75/2, арк. 32.

Рудинський, М. Я. 1926. Коротке звітання за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925. *Коротке звітання Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні досліді року 1925 (з каталогом звітливої виставки)*. Київ, с. 3-11.

Рудинський, М. Я. 1952. *До питання про заповідник*. НА ІА НАН України, ф. 30, № 76/2, арк. 1-3.

Рудинський, М. Я. 1956. *Щодо роботи Мелітопольсько-Терпінівської експедиції*. НА ІА НАН України, ф. 30, № 76/2, арк. 12-16.

Тарасенко, І. Г. 2017а. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України. In: *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 159-162.

Тарасенко, І. Г. 2017б. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. *Археологія*, 4, с. 130-144.

Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Кавківського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.

Tarasenko, I. H. 2023. Do istorii arkeolohichnoho vyvchennia dolyny r. Molochna u 1950-ti rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 44-66.

Telegin, D. Ya., Shmaglii, N. M., Sharafutdinova, I. N. 1957. *Otchet ob obsledovanii arkeologicheskikh pamiatnikov v zone razmyva Kakhovskogo vodokhranilishcha v avguste 1957 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/10a.

Terenozhkin, A. I. 1952. Arkheologicheskie issledovaniia v 1951 g. na territorii stroitelstva Molochanskogo vodokhranilishcha. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 1, s. 15-20.

Tytova, O. M., Ivakin, H. Yu. 2015. Arkheolohichna spadshchyna Ukrainy: problemy vyznachennia ta potsinuvannia. In: Kot, S. I. (ed.). *Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy»*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, s. 324-360.

Tovkailo, M. T. 2017. Slidamy Bozkoi arkeolohichnoi ekspeditsii 1930—1932 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25), s. 56-70.

Cherkaska, D. V. 2017. *Naukova ta pedahohichna diialnist arkeoloha L. M. Slavina*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka. Kyiv.

Shapovalov, G. I., Borisov, V. E. 1978. Raboty na srednevekovom gorodishche Bolshie Kuchugury. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 goda*, s. 398-399.

Yavornytskyi, D. Ya. 1927—1932. *Dniprohesivska arkeolohichna ekspeditsiia 1927—1932 rr. (zvyty D. I. Yavornytskoho)*. Rezhym dostupy: <http://hamchenko.archive.iananu.com/category/administratyvni-odnynczi/dniprogesivska-arheologichna-ekspedyciya/> [Data zvernennia 16.09.2024].

I. Tarasenko

RESCUE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES AS A COMPONENT OF THE MONUMENT PROTECTION SYSTEM (based on the materials of the rescue expeditions of the 1950s)

The paper is focused on the issue of formation of the monument protection case in Ukraine, based on the material of the rescue archaeological researches of the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences in the South of Ukraine during the 1950s (Beryslavsko-Kakhovska, Havrylivska, Nikopolska, Nikopolsko-Havrylivska, Hornostavivska, Snigurivska, Molochanska,

Terpinivska expeditions). Rescue excavations were carried out in the area of construction of the Kakhovka reservoir, irrigation construction in the valley of the Molochna River and in Lower Ingulets River. The archaeological sites (settlements, hillforts, burial grounds, and barrows), which were mostly located near river banks and were targets for destruction, were examined in the paper.

In addition, a certain emphasis is placed on the regulatory and legal framework for the protection of monuments, which was relied on by the Institute of Archaeology in matters of organizing, conducting and financing archaeological work on the places of great construction. The process of formation of monument protection legislation from the first «new construction» expeditions in Ukraine to the 1950s is traced. It is noted that this process was initiated during the Ukrainian revolution by the governments of the Central Rada, Pavlo Skoropadsky, and Directories.

In our opinion, the consideration of explored and excavated archaeological sites in the area of the Kakhovsky Reservoir is necessary, taking into account the destruction of its dam in 2023. A significant number of archaeological sites, explored 70 years ago and previously unknown, became available for exploration as a result of the lowering of the water level in the Dnieper. However, it is impossible to carry out this study during the war. In addition, this territory (Kherson, Mykolaiv, Zaporizhzhia, Dnipropetrovsk regions) is constantly suffering under enemy fire. Some of the monuments under study are occupied (for example, Kamiana Mohyla), which cannot help but disturb.

Keywords: Rescue archaeological excavations, meliorative constructions, protection of monuments, archaeological exploration, 1950s, Southern Ukraine.

Одержано 6.12.2024

ТАРАСЕНКО Ірина, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Iryna TARASENKO, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2766-1880,

e-mail: iryna_tarasenko@ukr.net.